

821.163.41.09

321.17:929 Стефан Лазаревић

94(497.11)"13/14"

<https://doi.org/10.18485/kij.2020.67.1.15>**ОЛИВЕРА М. ШОПАЛОВИЋ***

Медицинска школа

Ужице

Оригинални научни рад

Примљен: 02.05.2020.

Прихваћен: 05.06.2020.

ДЕСПОТ СТЕФАН ЛАЗАРЕВИЋ У ИСТОРИЈИ, НАРОДНОМ ПРЕДАЊУ И КЊИЖЕВНОСТИ

У раду се истиче потреба за наставним проучавањем живота и дела деспота Стефана Лазаревића, средњовековног владара, заслужног за последњи процват српске државе пред пад у турско ропство, човека ренесансне природе који је волео и неговао уметност, а био је и писац. Као витез и владар изузетне биографије, оставио је траг и у историји и у традицији свога народа. Овај рад даје кратак увид у историјски и књижевни лик деспота Стефана, а потреба за подробнијим изучавањем његовог дела, или дела за које је његов лик послужило као инспирација, лежи у увођењу неколико текстова у нове програме наставе и учења.

Кључне речи: Стефан Лазаревић, историја, средњовековна, народна и савремена књижевност, традиција, настава.

Личност деспота Стефана Лазаревића вишеструко је инспиративна како за историчаре, тако и за историчаре уметности и књижевности. Био је син владара, и сам владар, ратник и витез озваниченог витешког реда, вешт у дипломатији и економији, настављач старе немањићке традиције који спретно успоставља континуитет између владавине Немањића и Хребелјановића/Лазаревића. Историчара ће заинтересовати последњи процват српске државе пред коначни пад под турску вишевековну власт. Историчар уметности биће задивљен градитељством Моравске Србије, почев од Лазарице у Крушевцу, Раванице кнеза Лазара, Љубостиње кнегиње Милице до Стефанових грађевина широм Србије: задужбине Манасије, Копорина, београдских цркава и других. Историчар књижевности проучиће књижевна дела самог деспота, најпре узвишено *Слово љубве*, *Натпис на мраморном косовском стубу*, деспотове повеље манастирима и Београду, али и деспотову библиотеку и подстицање преводилачке и преписивачке делатности, која је равна данашњој издавачкој.

---

* oliverasopalovic1312@gmail.com

Богата личност деспота Стефана Лазаревића и његово дело посебно су примамљиви за проучавање у основној и средњој школи. Успостављајући корелативни приступ одабраним текстовима о деспоту као историјској личности и књижевном јунаку, наставник Српског језика и књижевности оствариће високо постављене образовне, али и етичке и естетичке наставне циљеве.

У личности деспота Стефана сустижу се црте средњовековне традиције и новог ренесансног доба. Рођен неколико година након смрти Петрарке и Бокача, повезао је у себи средњовековно витештво и духовност са ренесансном образованошћу. Као Петрарка скупљао је књиге у личној библиотеци, као италијански владари подизао и украшавао цркве и манастире. Духом и наслеђем припадао је потпуно своме тлу, а с путовања из Европе доносио је и дах савременог, опет у духу традиције славних предака.¹ Какав ли је био владар кога је народ запамтио као Високог Стевана и у предањима му подарио потомке и објаснио шта га је могло спречити да трајно сачува слободу Србије?

Деспот Стефан Лазаревић (1377–1427) рођен је као први син после пет кћерки у породици српског великаша Лазара Хребељановића и његове жене Милице, која води порекло од бочне лозе Немањића, од Немањиног сина Вукана (млађи од Стефана је његов брат Вук).

Кнез Лазар је старијем сину дао име Стефан, владарски придевак који су носили Немањићи, а престону задужбину, цркву у Крушевцу, посветио је Светом Стефану, да би нагласио везивање за Немањиће и потребу да се успостави континуитет са овом светородном лозом, да се оснује нова династија која би ујединила српске области. После Косовске битке 1389. године и Србија и породица кнегиње Милице у тешкој су ситуацији: погинуо је кнез Лазар са многобројном војском, Србија је морала да прихвати вазални положај и султану Бајазиту преда Стефанову најмлађу сестру Оливеру.

Као младић Стефан је учествовао у биткама на Ровинама, код Никопоља и Ангоре борећи се као турски вазал за туђе интересе. Историја памти да је покушај опирања оваквом нежељеном положају довео до притужби Бајазиту и мудре реакције кнегиње Милице и Јефимије, које су младог Стефана оправдале пред султаном, измоливши на дар и мошти Свете Петке. Ратнички углед Стефан је стекао храброшћу и спретним војевањем код Никопоља, када је са својим борцима допринео победи турске војске. Борбеном вештином код Ангоре, заслужио је поштовање Тамерлана и тако ослободио своју сестру, па и српске земље после смрти Бајазита у Тамерлановом ропству. По повратку из битке од византијског владара 1402. године у Цариграду добио је титулу деспота и препоруку за

¹ Р. Марић у *Студији српске нумизматике* указује на везе деспотовине са западом, које су и географске и економске, повезане и са потребом одбране од Турака, а показане у уметности онога времена. „Ликовна култура моравске школе открива се посебним белегом који се обликовао на традиционалним политичким, економским и културним везама с Приморјем и Западом. Живопис Манасије представља њен блистави врхунац и њено најупечатљивије обележје” (Републички завод за заштиту поменика, Саопштење VI, Манасија, Београд, 1964, стр. 49 <<http://www.heritage.gov.rs/cirilica/Download/Saopstenja/Saopstenje-VI-1964/Saopstenje-VI.pdf>> 11.10.2019. године).

женидбу Јеленом, кћерком митиленског владара Гатилузија, сестром Евгеније, жене Јована VII Палеолога. Тешке су му морале бити и касније борбе са претендентима на турски престо, а још теже против сестрића Бранковића код Грачанице и сукоби са братом Вуком. Са најближима ће се измирити, а када је остао и без потомка и без брата, сестрића Ђурђа Бранковића прогласио је за наследника на народном сабору у Сребреници, у немањићком духу. Деспотов биограф Константин Филозоф бележи да су му последње речи, на Главници код Младеновца, биле: „По Ђурђа, по Ђурђа!“.

Деспот Стефан је територијално проширио Србију: од угарског краља Жигмунда добио је Мачву, Београд и Сребреницу, а после смрти сестрића Балше III и градове – Будву, Бар, Дриваст и излаз на море између Котора и ушћа Бојане. Поседовао је и имања у Угарској и палату у Будиму. У његово доба по први пут се помињу градови Чачак и Смедерево. Држава је била и финансијски оснажена приходима од пореза, регалних права (прихода од ковања новца, отварања нових тргова и царинарница), од „соћа“ (пореза на баштину), од рударства (у рудницама у Новом Брду, Сребреници и на Руднику).

У време деспота Стефана Београд је унапређен грађевински, трговачки и духовно, запажа Ђорђе Трифуновић (1979: 48). Град чине Горњи град, утврђен, са деспотовим двором (у којем су боравили и Балша III Страцимировић, и Константин Филозоф, и син бугарског цара, и деспотова сестра Оливера) и Доњи град на падини до обале Дунава. Подигнуто је у граду и неколико цркава: Храм Успења Пресвете Богородице, Три Јерарха, Свети Никола (за странце и болесне), Света Петка, једна придворна црква, чак и католичка црква за Дубровчане и епископа. Цркве подижу и властела, свештенство, монаси. Деспот је имао и летњиковце у Шумадији. Београд је постао трговачко средиште, а Дубровчани су најважнији трговачки сарадници. У Србији са развија и земљорадња, пчеларство, риболов, гаји се грожђе и воће.

Невоље у држави настају када Турци 1426. узимају Крушевац и узалудно али упорно опседају Ново Брдо. У Сребреници 1427. године избија побуна рудара, која доводи до убиства неког младог деспотовог чиновника и до суровог кажњавања рудара, али и горког деспотовог кајања због страдања недужних (о чему сведочи Константин Филозоф у деспотовој биографији). Турци су се 1427. године утврдили у неким местима на Дунаву, па је деспот кренуо ка Београду да среди прилике, али му је позлило у лову на Главници, где се упокојио, ожалостивши целу деспотовину. О томе дирљиво сведочи Константин Филозоф, али и натпис на камену који обележава место деспотове смрти, који је написао поп Вукша по жељи властелина Ђурђа Зубовића (на четири стране, на једној стилизовано у првом лицу, као Стефаново обраћање, што подсећа на *Натпис на мраморном ковском стубу*).

Кратак приказ живота, владарског и уметничког рада деспота Стефана Лазаревића и његово присуство у делима народне и ауторске књижевности недвосмислено показују велике могућности да се разноликост уочених чињеница искористи у настави. Ученицима је увек инспиративно да упознају карактеристике

епохе и повежу историјска знања са упознавањем књижевног (и уметничког) периода. Добро је упоредити историјски приказ деспотовог лика са народним предањима јер ће ученици повезати и употпунити сазнања и разбудити радозналост и за историју и за књижевност. Корелације између српског језика и књижевности, историје и ликовне културе јасне су и препоручљиве у обради средњовековне књижевности и дела *Слово љубве*, које је у средњошколском програму. Сложеност историјског тренутка и узвишена лепота уметности средњовековних задужбина, конкретизоване кроз слике или одломке из документарних филмова, употпуниће доживљај деспотовог филигранског књижевног дела. Дело је инспиративно и за истраживачке радове ученика: препознавање средњовековних и уочавање назнака ренесансних особености текста; истраживање теме љубави у обрађеним делима српске средњовековне књижевности; разматрање жанровских особености (средњовековне) посланице и (савремене) песме у прози; трагање за одјецима деспотовог времена у савременој књижевности (Васко Попа, *Усправна земља*, Светлана Велмар Јанковић, *Књига за Марка или Записи са дунавског песка*, Гордана Малетић, *Катарке Београда*); ликовна истраживања деспотових задужбина – архитектонска и сликарска и др.

У припремној фази рада са ученицима, истражујући живот и дело великог српског деспота, можемо се (нарочито на часовима додатне наставе) ослонити на текстове професора Ђорђа Трифуновића. Он је изнео утисак да је Стефан Првовенчани био зачетник традиције да српски владари у аренгама (прелазу од увода према правној садржини) и у нарацијама својих повеља изражавају лична осећања и ставове и то се одржало до краја 15. века. Све повеље деспота Стефана имају експозицију или нарацију. Аренге изражавају општу, а експозиције специјалну мотивацију за издавање повеље. Трифуновић указује да деспот углавном не осећа потребу да се за његове повеље пишу нове аренге, а у нарацијама, где треба изнети праве побуде за писање повеље, деспот Стефан казује о своме страдању и захвалности за савладане невоље (1979: 109). Трифуновић издваја повеље са аутобиографским ставовима: *Повељу манастиру Хиландару*, *Повељу манастиру Милешеви*, *Повељу граду Београду*, *Повељу манастирима Тисмани и Водици* и *Предговор Закона о рудницима*.

Запажено је да је деспотово виђење света у нарацијама повеља слично оном изнетом у *Натпису на мраморном косовском стубу*: побеђене су животне невоље. Трифуновић је, следећи и истраживање Ђорђа Сп. Радојичића, а на основу заједничких стилских одлика *Слова љубве*, и ауторство „Натписа” из 1402. приписао деспоту Стефану. Радојичић је датирао *Слово љубве* у 1409. годину на основу *Живота Стефана Лазаревића, деспота српског* и претпостављене намене – брату Вуку, а разматрао је и ауторство *Ридања за кнезом Лазаром*, од којег је сачуван само почетак.

Обликом излагања Стефанова дела припадају лирици, управо како је схвата Волфганг Кајзер. „Лирика се приказује као изјашњавање неког ја у виду монолога (Трифунвић 1979: 107)”. Монолошко изношење сопственог ја својствено је готово свим Стефановим делима, где писац говори у првом лицу. У експози-

цијама повеља, у првом лицу се говори о страдању после Косовског боја и савладавању тешких невоља све до осамостаљивања (Трифуновић 1979: 107). Посланица *Слово љубве* почиње речима: „Стефан деспот, најслађем и највољенијем и од срца мојега нераздвојноме и много, двоструко жељеноме и у премудрости обилноме, царстава мојега искреноме (име рекавши), у Господу вољени поздрав, а уз то и милости наше неоскудно даровање” (Павловић 2012: 173). Трифуновић у „Слову” запажа и деспотову осећајну, искрено побожну људску природу. „Натпис” је похвално казивање о кнезу Лазару, пример за антропоморфни начин казивања, познат и у античкој и у византијској књижевности, обраћање путнику намернику, својеврсно спајање историје и поезије.

Најтананије, све у алузијама, најсуптилније деспотово дело је *Слово љубве*, образац посланице, жанра популарног у деспотово доба. Честа оновремена преписка утицала је да се посланице сабирају у зборнике и самим тим упућују и опште поред личних жеља. Ђорђе Трифуновић указује да су се византијске посланице обликовале под утицајем античких и апостолских, а да деспот поштује класични узор посланице: даје наводе из старозаветних књига, избегава китњаста стил и свакодневни говор.

Тема и мотиви хришћанске су природе и истичу као врхунац основну мисао: „Бог је љубав”, препознату и у *Лествици* Јована Лествичника. Трифуновић истиче да је деспот ускладио „познато схватање љубави са личним естетским осећањем и законима жанра посланице” (1979: 119), а да се без уводног става у посланици могу препознати, поједностављено, три дела: љубав, дело љубави и поруке за љубав. Оставарење посланице као жанра Трифуновић препознаје на крају, у жељи за поновним виђењем. То је опште место – топос сједињења у образцу за писање писама. Трифуновић у тој чежњи за сједињењем у царству небеском препознаје сличност са текстом „Натписа”. Владета Јеротић „Слово” сматра поруком „трајном и постојаном, увек савременом и истинитом” (2002: 46), упућеном свим Србима хришћанске вере.

Иако Ђорђе Трифуновић и Милан Кашанин сматрају да је посланица упућена деспотовом брату Вуку, нема експлицитног навода имена, па су асоцијације добродошле јер богате читалачку перцепцију (може се помислити на сестру Оливеру, жену, сестрића Ђурђа Бранковића). У посланици се таласа ритам изговора и игра алузија, природа прожета духовношћу, конкретно и апстрактно, лично и опште, исповедно и молитвено.

Акростихом је заокружена и у загрљај љубави стављена нежност, блискост, врлина, лепота, праштање. Самим ритмом и звучношћу посланица сугерише значења.

Кашанин у *Слову љубве* чује „дует” духовне и чулне љубави и истиче да управо „осећање природе и мисао о чулној љубави” ово дело чине оригиналним у нашој средњовековној књижевности: „У деспота Стефана, описивање природе потиче из личних осећања, и оно је субјективно, сензитивно, песничко; у деспотовом „Слову љубави” први пут је у нашој средњовековној књижевности с великом слободом и полетом описана радост од природе и љубави, слично

песмама у западноевропских хуманиста” (1975: 361). Афинитете према природи и неке детаље из реалног, световног живота Кашанин препознаје у животопису Манасије.

Наставни рад може се обогатити и корелацијом са ликовном уметношћу. Деспотов лик је осликан на фрескама многих црква и манастира – у Раваници, у Копорину, Љубостињи, Манасији и Руденици, у Цркви Светог Николе у селу под Рудником, у манастиру Сисојевцу близу Раванице, а после смрти и у славонском манастиру Ораховици (1594) и Храму Светог Николе у Брезови код Ивањице. Како је често сликан, често је и помињан у делима својих савременика: у Служби Св. Лазару непознатог Рачанина, код преписивача Мојсија, код Дубровчана (ласкаво). Григорије Цамблук описује долазак кнегиње Милице са синовима, Стефаном и Вуком, и Јефимијом код Бајазита да измоле мошти Свете Петке.

У разним каснијим родословима и летописима (нпр. *Савинском летопису* из 1688) јављају се неке неисторијске чињенице и примећује продор усмене традиције (именовање деспота као оца Сибињанин Јанка), али је основни извор података о деспоту његова биографија, коју је написао Константин Филозоф на подстицај патријарха Никона.

Живот Стефана Лазаревића, деспота српског подсећа на хронику, по пажању и намери самог писца, јер повезује историјске догађаје и историјске личности са представљањем самог деспота. Овога пута више пажње ћемо посветити самој деспотовој појавности и карактеру, оцртаном у „Животу”.

„Он беше изузетан још као млад”, пише Константин Филозоф (2007: 32), „васпитавао се од благочастивих и из дана у дан показиваше да ће бити у свему обдарен: и у ономе што је говорио, и у ономе што је чинио, и у ономе што је захтевало велики напор. [...] Чега год се дотакао, убрзо је показивао да је бољи од учитеља. Било да је реч о ратничким питањима, о ратној вештини или уметности, која за многе није једноставна, он је у свему био први и друге у то упућиваше. У свему беше савршен. По лепоти и снази тела беше као сунце међу звездама” (2007: 32). Константин наводи да Стефана од младости красе чистота душе, храброст и ученост. У доба Стефановог пунолетства Константин запажа исту врлину и „владарску величину” која се непоколебљиво држи онога што је богоугодно. „Не скрену ни са једног правог и царског пута” (2007: 32). Биограф даје многе податке о Стефановој владавини, инспирисаној мајчиним молитвама и очевим достојанством и васпитањем, о биткама на Ровинама, код Никопоља и Ангоре. Завређује пажњу и Бајазитов савет да сузбије непослушну властелу а уздигне верне пријатеље, а Константин сведочи да је Стефан као деспот, уведећи ред и правду у своју земљу, нешто слично и учинио. Сликвит је приказ правичног Стефановог владања : „Ко ће описати неискану радост када је земља, заиста запустела, опет добила таквог пастира! [...] Није гонио брзи спорога, нити богати сиромаша; није јачи отимао земљу (својих) ближњих, нити су моћници вадиле мач; није се крв праведника проливала, нити су се (изговарале) зле и неразумне речи; (није било) опакавања начелника, нити (се исказивао)

презир према славним (људима) са високим чиновима, нити што слично томе” (2007: 47).

Приказ живота и обичаја на деспотовом двору упућује на присуство владара озбиљна, чврста карактера и изграђеног укуса. „Вика, подругивање, смех и непристојна одећа нису били дозвољени; сви беху обучени у светлу одећу, коју добијаху од Деспота. У свакој владарској заповести сијаху владарске (речи). Сви су на њега гледали са страхом. И ово треба знати – нико није био у стању да га гледа у очи, чак ни они највиши. Ово не говоримо смо ми, него о овоме сведоче сви који су то искусили. Ко год се заричао да ће (му очи) сагледати, нико се није тога удостојио. А ово је (још) чудније од претходног: у читавој држави (понеко) избеже понекад женску љубав и музику, а овај (деспот Стефан) и једно и друго је мрзео, штавише и одбацио. Само – рече – да се чује музика која је потребна за рат” (2007: 48).

Стеван Високи поетско је име деспота Стефана у народној књижевности. У њему је вероватно сачувана успомена и на његову висину и изузетну лепоту, а на основу симболике овог имена можемо наслутити и остале деспотове људске и владарске квалитете, а у змајском митском пореклу, поред наведеног, и сећање на посебно место првог витеза Реда змаја, које је заиста припадало деспоту Стефану. О деспоту Стефану може се сазнати и из народних предања.

„У народу се нашем приповједа да је Високи Стефан по смрти оца својега побјегао у Московују, па послјије неколико година одонуда с војском преко Мацарске дошао у Србију и с Турцима се био и надвладавши их и претјеравши преко мора бацио за њима свој буздован у море говорећи: „Кад овај буздован изишао на сухо, онда се и Турци вратили амо!” а буздован одмах сам изиђе на бријег; у том му се анђео јави говорећи: „И ти можеш и коњ ти може, али ти Бог не да” (Стефановић Карацић 1987: 186).

Веселин Чајкановић у *Миту и религији код Срба* закључује да је на Високог Стевана пренесен најпре мит о божанству или хероју који путује по свету, прерушен у просјака, да испита побожност, моралност и дарежљивост народа (као Свети Сава, Херкул, Тор, Дионис и др.). Ако је веровати веродостојности „Живота Стефана Лазаревића” Константина Филозофа, можда је овако сачувано и модификовано сећање на дарежљивост и моралност самог деспота који је тајно, ноћу, даровао сиромашне. Чајкановић запажа да је личност деспота добила митски карактер и наследила митове неког старијег путујућег божанства, а то није било ни тешко јер је сам деспот из политичких разлога много путовао.

Чајкановић запажа и приписивање мита о божанству које долази у госте и од кога смртна жена затрудни. Варијанте овог мотива јављају се у више прозних и песничких облика, а Чајкановић тврди да су сви мотиви који се ту јављају познати митологији, чак и онај да син иде с прстеном да тражи оца.

У бугарштици из Богишићевог зборника (песма бр. 8) приказан је интернационални мотив зачећа у једној ноћи, па Сибињка девојка рађа близанце: Угрин Јанка и лепу Русе. Нада Милошевић Ђорђевић истиче да је нарочито истакнуто „витештво Високог Стевана, његов часни завет Сибињки девојци, који умного-

ме подсећа на мотив завета Косовки Девојци из косовских песама и ставља му ореол мученика” (1997: 237).

Песме из Петрановићеве збирке („Високи Стеван и цар Бајазит”, „Високи Стеван и цар Бојадин”, „Високи Стеван и Вук Бранковић”) садрже мотиве из предања о бацању топуза с клетвом, а песма „Високи Стеван и цар Бојадин” и мотив о изнуђеном зачећу потомака – Јанка и Јање. Ове песме разуђене композиције бележе и мотив боравка Високог Стевана у Русији на школовању и мотив савладавања опасне аждаје из језера као доказ јунаштва и залог за добијање војне помоћи ради освете Турцима. Развијен је и сукоб са Вуком Бранковићем, који је представљен као окорели издајник и проблематизован мотив ропства Стевановог брата (названог Јурош). Поред веза са Русијом, у песми „Високи Стеван и цар Бајазит” помиње се и помоћ „Унгарске краљице”, Миличине другарице. Оваква мотивска структура песама јаснија је када сагледамо Петрановићев циљ (у 19. веку): буђење националне свести код Срба у Босни и Далмацији. Радмила Пешић допуњује ову констатацију о Петрановићу запажањем: „Његов певач Илија Дивјановић био је писмен човек који је према писаним или исприповеданим изворима стварао песме на народну” (1997: 189).

„Предање из Вуковог „Рјечника” о Високом Стевану и варијанте из Савинског летописа из 17. века, Милутиновићеве „Пјеваније” бр. 160, и Петрановић (II/28), успостављају исти генеалошко-епски континуитет српско-угарске борбе против Турака”, закључила је Нада Милошевић Ђорђевић (1997: 237). „Сибињанин Јанку дарују порекло и ослонац у слави српске средњовековне државе”. Занимљиво је и да први забележени део српске народне епике из 1497. чине стихови бугарштице о робовању Сибињанин Јанка у тамници Ђурђа Бранковића.

Необично је што деспот Стефан – Високи Стеван није постао јунак народних епских песама. Можда крхки, али досегнути мир није нудио инспирацију народном певачу, већ само народном приповедачу забринutom над сталним претњама том миру и слободи и над запитаношћу о наследнику српског престола. Битке које је водио деспот Стефан и у којима је показао ратничку вештину вођене су за Турке, у својству вазала (на Ровинама, код Никопоља, код Ангоре) или далеко од српске земље. Оне вођене на Балкану проистекле су из родбинских несугласица у борби за власт, а деспот их је одлучно решио и није остало простора за драматичне последице које би народни певач могао разрадити у стиховима. Питање деспотове женидбе и брака за историчаре је решено кратком констатацијом о избору невесте и податком о женидби (Константин Филозоф), а у уметности је остало без одјека.

Иако је деспот Стефан Лазаревић нашао место и у ауторској књижевности, стиче се утисак да је инспирација коју нуди његов лик и дело неискоришћена у довољној мери.

Средњовековне теме обрађивали су наши драмски писци у 19. веку. Деспота Стефана помиње Јован Стерија Поповић у свом раном „жалосном позорју” – *Светислав и Милева или Невиност*. Да би постигао „полезну забаву”, Стерија узима тему из Рајићеве „Историје” о боравку Стефанове сестре у Бајазитовом

харему и њеном ослобађању после Бајазитовог пораза од Тамерлана. Сам драмски заплет приближава ово „жалосно позорје” мелодрами јер у први план ставља несрећну, неостварену љубав Светислава и Милеве. Светислав страда као жртва околности и Османових сплетака, а несрећну Милеву ослобађа смртне пресуде долазак мајке Милице, српске царице и Стефана, као и Тамерлана који је поразио Бајазита и похвалио Стефана и српску војску. Драма има документарни и историјски значај, али нема продубљености ликова и подробније мотивације.

Косовски мотиви и пропаст српске средњовековне државе привукли су више пажње наших драматичара и песника, а и савремених прозних писаца (Стерија, Љ. Симовић; М. Ракић, В. Попа; Д. Ненадић, Стојиљковић, Кеџмановић и др.). Судбоносна историјска питања још увек траже одговоре.

Милисав Савић, савремени писац, у делу *Епска Србија* развија занимљив концепт: трага за локалитетима и историјским траговима епских народних песама на српском тлу. Док је тражио цркву Јању из песме „Зидање Раванице” Старца Рашка, обрео се у Брезови, цркви која се помиње у повељама краља Милутина, Стефана Дечанског и цара Душана. Наводи, мешајући предање и историју, да се прича да је цркву подигао деспот Стефан јер је на том месту уловио великог зеца. Томе у прилог додаје да се у цркви налази велика фреска деспота Стефана, из 17. века, вероватно прерада неке из 15. века. Савић указује да су истраживачи нашли сличности између животописа Манасије и Брезове. Савић помиње и фреску из око 1405. у манастиру Руденица, која приказује Стефана и Вука, а дело је сликара Теодора. Посебну пажњу поклања манастиру Копорину, близу Велике Плана. На фресци у том манастиру деспот делује млађе него на оној из Манасије и сматра се да је портрет насликан у првој деценији 15. века. Мошти испод фреске пронађене су 1977. године и Савић мисли да су премештене из Манасије после разарања. Наводи да је значајан деспотов портрет и у Каленићу, задужбини властелина Богдана, његове жене Милице и брата Петра, подигнут 1407–1413. године.

Иако све популарнија, епска фантастика још није препознала свога јунак у деспоту Стефану иако би то по природи жанра било сасвим разумљиво и очекивано. Чак ни уметничка хроничарка Београда, Светлана Велмар Јанковић, није деспоту посветила обимније целовито дело. У приповеци „Врачар”, истина, срећемо деспота Стефана на путу у још један поход, у расположењу умног и побожног човека који разуме титраје света око себе чак и када су тајанствени и обичном оку несазнатљиви. „Било је јутро у мају, светлост свитања је освајала, све је изгледало прозрано али не и необично до часа у којем се Деспот зауставио као омађијан: учинило му се да пред њим, на том равном и обрађеном Врачарском пољу, под првим зрацима сунца искошеним на прамењу јутарњих измаглица, израста огромна купола, сва од сјаја и од светлости” (2002: 295). На том месту, где је данас отприлике Храм Светог Саве, застао је Деспот „колико задивљен толико и заплашен овим светлосним знамењем” и одлучио да ту подигне још једну задужбину, посвећену Светом Николи, јер је тога чудесног дана прослављан пренос светитељевих моштију. У даљем току приче прате се друга

времена и други јунаци, Јанко Хуњади, спаљивање моштију Светога Саве на Врачару, Еуген Савојски, Александар Виртембершки, Карађорђе, Тома Вучић – Врачар и Београд и истиче светлосна симболика и чудесна судбинска моћ Врачарског поља. У магичној снази тренутака, места и сусрета усталила се зрака оног чудесног светлосног знамења и лика деспота Стефана, који је и подигао и уресио Београд, наставио његову историју везавши је неумитно за Србију.

Светлана Велмар Јанковић је написала и збирку прича за децу названу *Књига за Марка*. У њој издваја неке (измаштане) детаље о детињству српских средњовековних јунака и владара, додајући реалистичком окружењу неки бајковити детаљ који причи пружа потребну тајанственост и занимљивост. Деци приближава српску историју на непосредан начин, кроз бајку и игру, полазећи од детињства и његових лепота и „мука”, својствених деци и некада и сад. Те fine паралеле показују континуитет и универзалије живота и историје.

Деспот Стефан је јунак приче „Стефаново дрво”.

„Ово је прича о томе како је један Стефан упознао своје дрво. Један необичан Стефан једно необично дрво” (Велмар Јанковић 1998: 101).

Књижевница дискретно и једноставно ставља малог јунака у породично окружење познато деци, између строгог и захтевног оца и благе, племените мајке. Седмогодишњи дечак је вешт у учењу језика и рачуна, али још физички нејак за велики изазов мачевања. Стрепња је вешто представљена као прстен који се стеже око срца и отежава дисање, а промене на претрашеном и разочараном дечаку запажа мајка, кнегиња Милица. Светлана Велмар Јанковић спретно и ненаметљиво води причу о дечаку који осећа немоћ и стрепњу пред тешким задатком и очевим и својим очекивањима и о историјском лику младог Стефана. По мајчином савету Стефан ће потражити своје дрво, сигурно саговорника којем може поверити своје муке. Књижевница уводи бајковити (фантастични) лик патуљка – шумског духа, чувара дрвета. То је добар начин да деци пренесе поруке о стрпљењу и вежбању, које ће помоћи у савладавању слабости и тешкоћа. Добро и дискретно представљање психолошког стања јунака даје младим читаоцима прилику да се препознају и ослободе сопствених стрепњи од немоћи и пораза. Завршетак сваке приче у овој књизи приказује одраслог јунака, стасалог у зрелу (историјску) личност. У овој причи деца ће упознати деспота Стефана Лазаревића, али и схватити колико је лепоте и снаге у природи око нас. Књижевница је активирала историјске податке о деспоту Стефану, али и основне теме његовог књижевног дела и повезала их са детињим осећањима и интресовањима савременог (и сваког) детета.

У оквиру књижевности за децу налазе се и песме Драгана Хамовића о деспоту и другим змајевитим српским јунацима. Овај приступ одговара савременом тренутку и интересовању за епску фантастику, али код Хамовића налази поетски израз у дечјим песмама које повезују митски однос према змајевима и значајне историјске српске јунаке:

„Змај од Србије, син цара Лазара,
Док силник разара – све изнова ствара.
И Змај-деспот Вук и Змај од Ноћаја
Бране од невоља, дижу из очаја” (2013: 49).

Рад на часовима може бити употпуњен студијским путовање до Манасије, Копорина, па и Љубостиње и Крушевца, на пример. Може се занимљиво осмислити и шетња Београдом и Калемегданом, инспирисана деспотом и његовим временом.

Стиче се утисак да инспиративност деспотовог лика и дела још није у довољној мери препозната у настави и култури, мада су приметни помаци (увођење изборног садржаја у наставу књижевности у гимназијама; документарни филмови о јунацима српског средњег века и слично).

ЛИТЕРАТУРА

Богишић 2003: Валтазар Богишић, *Народне пјесме из старијих, највише приморских записа*, Горњи Милановац: ЛИО.

Велмар Јанковић 1998: С. Велмар Јанковић, *Књига за Марка*, Београд: Стубови културе.

Велмар Јанковић 2002: С. Велмар Јанковић, *Гласови*, приче, Београд: Стубови културе.

Веселиновић 2006: Андрија Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Јеротић 2002: Владета Јеротић, *Дарови наших рођака III*, Београд: Ars Libri.

Кашанин 1975: Милан Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, Београд: Просвета.

Павловић 2012: Миодраг Павловић, *Читанка, уџбеник за први разред гимназија и средњих стручних школа*, Београд: Klett.

Петрановић 1989: Б. Петрановић, *Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине, епске пјесме старијег времена, књига друга*, Сарајево: Свјетлост.

Пешић, Ђорђевић 1997: Радмила Пешић, Нада Милошевић Ђорђевић, *Народна књижевност*, Београд: Требник.

Савић 2017: Милисав Савић, *Епска Србија*, Београд: Друштво Рашка школа.

Стефановић Караџић 1987: Вук Стефановић Караџић, *Живот и обичаји народа српскога у: Дела Вука Караџића, Вук Стеф. Караџић, Етнографски списи; О Црној Гори*, Београд: Просвета, Нолит.

Трифунковић 1979: Ђорђе Трифунковић, *Живот, доба и књижевни рад Ст. Лазаревића*, у: Деспот Стефан Лазаревић, *Књижевни радови*, приредио Ђорђе Трифунковић, Београд: СКЗ.

Философ 2007: Константин Философ, *Живот Стефана Лазаревића, депот српског*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.

Хамовић 2013: Д. Хамовић, „Земља змајева” у: *Даница, српски народни илустровани календар за годину 2014 и Даница за младе, школски забавник за 2014. годину*, Београд: Вукова задужбина.

Чајкановић 1973: В. Чајкановић, *Мит и религија код Срба*, Београд: СКЗ.

Olivera M. Šopalović

DESPOT STEFAN LAZAREVIĆ IN HISTORY, TRADITION AND LITERATURE

Summary

The project emphasizes the need for further study of life and work of despot Stefan Lazarević, a medieval ruler who was responsible for the last flourishing of the Serbian state before the fall into Turkish slavery, a man of Renaissance nature who loved and worshiped art, and was also a writer. As a knight and ruler of remarkable biography, he left a mark in history and tradition of his people. This work gives a brief insight into historical and literary character of Despot Stefan, but the need for more detailed study of his work or works of other authors inspired by his character, are in the introduction of several texts in new teaching programs.

Key words: Stefan Lazarević, history, medieval, folk and modern literature, tradition, teaching programs.